

SARI UYGURCADA EYLEM YAPIMI

Özlem AYAZLI¹

ÖZ

Sarı Uygur diline ait eylem yapımının incelendiği bu çalışmada, addan eylem yapan ve eylemden eylem yapan ekler üzerinde durulmuştur. Addan eylem yapan ekler bölümünde on ek, eylemden eylem türeten ekler bölümünde ise on üç ek incelenmiştir. Addan eylem yapan en işlek ekler +A, +IA- ve türevleri olarak görülürken eylemden eylem yapan en işlek ekler de ettirgenlik çatı eki -t-, -Dir- ve işteş çatı eki -s- olarak tespit edilmiştir. Bütün bu ekler, Sarı Uygurcadaki görev ve işlevlerine göre ayrıntılı olarak incelenmiş ve Sarı Uygurcanın eylem yapımı diğer Sibiryalı Türk dilleri ile karşılaştırılmıştır. Sarı Uygurcaya ait addan eylem ve eylemden eylem türeten eklerin hem Güney hem de Kuzey Sibiryalı'da yaşadığı tespit edilmiştir. Sarı Uygurcadaki bazı eklerde işlev ayrılığını belirgin olarak dikkat çekmektedir. Sözelimi addan eylem türeten +Gıra- eki yalnızca yansıma sözcüklere gelirken addan eylem türeten +Ar- eki ise renk adlarına gelerek renk adlarından eylemler türetmektedir. Eylemden eylem türeten yapım eklerini ise beş bölüme ayırmak mümkündür: 1. Ettirgen çatı ekleri, 2. Edilgen çatı ekleri, 3. Dönüşlü çatı ekleri, 4. Kalıplaşmış ekler, 5. İşteş çatı ekleri.

Anahtar Kelimeler: Sarı Uygurca, eylem yapımı, addan eylem yapımı, eylemden eylem yapımı, Sibiryalı dilleri.

VERBAL DERIVATIONAL IN YELLOW UYGHUR

ABSTRACT

This paper aims to analyze with the verbal derivational of Yellow Uyghur. This work will deal with the verbal derivational suffixes and the formation of denominal verbs, the formation of deverbal verbs. There are ten suffixes for formation of denominal verbs and thirteen suffixes for formation of deverbal verbs which were investigated in this paper. The suffixes +A-, +IA- and its variations were seen as the most widespread formation of denominal verbs. The most of formation of deverbal verbs were identified as causative suffixes -t-, -Dir- and reciprocal suffix -s-. All these suffixes will analyze in details according to their functions in Yellow Uyghur. Therefore the function of verbal derivational of Yellow Uyghur was compared with other Siberian Turkic languages. As a result of this investigation the verbal derivations in Yellow Uyghur were found both North and South Siberian Turkic languages. In some suffixes in Yellow Uyghur have been distinctly seen functional difference. For example while +Gıra- morpheme is added only to onomatopoeic origins, +Ar- morpheme is added to colour names and it makes verbal derivated colour names. The formation of deverbal

¹ Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, civelek.o@gmail.com

Derleme, Gönderim Tarihi:20.02.2017 Kabul Tarihi: 23.10.2017

verbs is divided into five parts: 1. Causative voice suffixes, 2. Passive voice suffixes, 3. Reflexive voice suffixes, 4. Petrified suffixes, 5. Reciprocal suffixes.

Key words: Yellow Uyghur, verbal derivational, the formation of denominal verbs, the formation of deverbal verbs, Siberian Turkic languages.

1. Giriş

Bu çalışmada, Çin Halk Cumhuriyetinde yaşayan küçük topluluklardan biri olan Sarı Uygurların eylem yapım ekleri üzerinde durulmuştur. Sarı Uygurca'nın eylem yapımı ile ilgili olarak Malov, Tenişev, Todayeva, Roos gibi Türkologların çalışmalarında bölümler bulmak mümkündür. Malov, 1957 yılında yayınladığı sözlüğünün küçük gramer kısmında yapım eklerine kısaca değinmiştir (Malov, 1957, s. 180-183). Malov çalışmasının eylem yapımı bölümünde işteş, ettirgen, dönüşlü ve edilgen çatılı eylemlere yer vermiştir. Tenişev ve Todayeva da 1966 yılında yayımladıkları çalışmalarının söz yapımı bölümünde addan eylem yapan +lA-, +A- eklerini ve eylemden eylem yapan -s-, -n-, -il-, -tir- eklerini açıklamışlardır (Tenişev & Todayeva, 1966, s. 34-35). Roos, 2000 yılında hazırladığı doktora çalışmasında addan eylem yapan (Roos, 2000, s. 80) ve eylemden eylem yapan yapım eklerine (Roos, 2000, s. 134-135) değinmiştir. Bu çalışmada ise Sarı Uygurca'ya ait yapım ekleri Eski Türkçe ile karşılaştırılmış ve bütün bu ekler görev ve işlevlerine göre ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Sarı Uygurca, Güney Sibirya Türk dilleri özelliği taşıdığı için eylem yapımı ekleri Sibirya dilleri ile de karşılaştırılmış ve Sarı Uygurca'nın Güney Sibirya dil özellikleri taşıdığı morfolojik olarak tanımlamak amaçlanmıştır. Eylem yapım ekleriyle türetilmiş sözcükleri tespit edebilmek için yalnızca Malov'un ve Tenişev'in yayınları taranmamış aynı zamanda Shiliang Cheng tarafından 1997 yılında yayımlanan "Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Sözcük Varlığı" başlığını taşıyan sözlüğün de Sarı Uygurca madde başları taranmıştır. Böylece Sarı Uygurca'ya ait daha geniş bir söz varlığı oluşturulmuştur. Elde edilen veriler doğrultusunda eylem yapımı başlığı altında addan eylem ve eylemden eylem yapan eylem yapım ekleri üzerinde durulmuştur. Addan eylem türeten ekler bölümünde +A, +Ar-, +el-, +Gar-, +Gira-, +ı-, +ık-, +lA-, +lan-, +las- eklerine, eylemden eylem yapan ekler bölümünde ise -ar-, -Dlr-, -(I)l-, -(I)n-, -Ir-, -(I)s-, -(I)t-, -ız-, -kıla- /-kele-, -kIr-, -lı-, -mA- eklerine yer verilmiştir. Çalışmada, daha önce yapılmış yayınlardan farklı olarak +el-, +kIra-, +ı-, +lan-, +las- ekleri de Sarı Uygurca eylem yapım ekleri arasına dâhil edilmiştir. Genel olarak eylem yapım eklerinin hem Kuzey hem de Güney Sibirya Türk dillerinde yaşadığı tespit edilmiştir.

2. Yöntem

Bu çalışmanın morfolojik alt yapısını oluşturmak için aşağıdaki çalışmalar taranmıştır: Sergey Malov Yefimoviç Yazık *iyoltih uygurov: Slovar' i grammatika/ Sarı Uygurca: Sözlük ve Gramer* 1957, E. Rahimoviç Tenişev & B. H. Todayeva *Yazık iyoltih Uygurov / Sarı Uygur Dili* 1966, E. Rahimoviç Tenişev *Stroy sarıg-yugurskogo yazıka / Sarı Uygurca'nın Yapısı* 1976, Cheng, Shiliang *Tujue Bijiao Yuyanxue / Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Sözcük Varlığı* 1997. Söz konusu çalışmalarda ele alınan konuyla ilgili sözcükler Türkçeye çevrilmiş ve ilgili söz yapım eklerinin içerisinde toplanmıştır. Çalışmada Sarı Uygurca'ya ait yapım eklerinin Eski Türkçeden beri mevcut olan görev ve işlevlerine yer verildikten sonra Sarı Uygurca'ya ait örnekler aktarılmıştır. Sarı

Uygurcannın söz yapımına ait her ek, Sibiryaya grubu içerisinde yer alan diğery Türk dilleri ile karşılaştırılmıştır.

3. Sarı Uygurcada Eylem Yapımı

3.1. Addan Eylem Yapan Ekler

Addan eylem türeten ekler başlığı altında toplam on ek tespit edilmiştir. Addan eylem türeten eklerin bir kısmı +*lan-*, +*las-*, +*tas-* gibi ekler +*la-* ekinin genişletilmesi sonucu oluşmuş birleşik eklerdir. Bu gruba giren ekler; olma, oluş veya yapma, yapıyı bildirerek adları eylemlere dönüştürmüşlerdir. Örneğinin, *kan+a-* “kanamak”, *uzın+a-* “uzamak”, *tüz+el-* “düzelmek” eylemleri oluş bildirirken *dil+e-* “dilemek, aramak”, *oyun+a-* > *oyna-* eylemleri yapma bildirmektedir. Bazı eklerdeki işlev ayrılığını belirgin olarak görmek mümkündür. Örneğinin, +*Gıra-* eki yalnızca yansıma sözcüklere gelmektedir. +*Ar-* eki ise renk adlarından eylem türeten bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır. Sarı Uygurcada addan eylem türeten başlıca ekler ve bu eklerin görevleri şöyledir:

3.1.1. +a-/e-

Eski Türkçeden beri kullanılan +*A-* eki çok geniş bir kullanıma sahiptir. Marcel Erdal, ekin genellikle tek ve iki heceli sonu ünsüzle biten sözcüklere geldiğini ifade eder (Erdal, 1991, s. 428). Adlara gelerek yapma ve olma ifade eden eylemler yapan bu ek, Sarı Uygurcada addan eylem yapan işlek eklerden biridir: *amur+a-* “sessizleşmek, sakinleşmek” (< *amur* “sessiz, sakin”), *az+a-* “azalmak” (< *az* “az”), *bosa-* “kurtulmak, serbest kalmak” (< *bos* “boş”), *cüde-* “zayıflamak” (< *cüt* “zayıf”), *k^hey+e-* “genişlemek” (< *k^hey* “geniş”), *köp+e* > *göve-* “çoğalmak, artmak” (< *köp* “çok”), *san+a-* “saymak” (< *san* “sayı”), *tüs+e-* “rüya görmek”, *til+e-* “dilemek; aramak” (< *til* “dil”), *uzın+a-* “uzamak” (< *uzun* “uzun”), *yas+a-* “filanca yaşta olmak; yaşamak” (< *yas* “yaş, yıl”), *yiğ+e-* “hafiflemek” (< *yiğ* “hafif”), *yok+a-* “fakirleşmek” (< *yok* “yok”).

Ekin iki heceli yansıma sözcüklere geldiği de görülmektedir: *duygır+e-* “cangır cingur diye ses çıkarmak” (< *duygır-daugır* “cangır cingur”), *şabıra-* “şırıldamak” (< *şabır-şabır* “şırıl şırıl”), *şivur+a-* “fısıldamak” (< *şivur-şavur* “fısır fısır”).

Birden fazla heceye sahip olan ve ikinci hecesinde dar ünlü bulunan bazı sözcüklere +*a-/e-* eki geldiğinde orta hece ünlüsü düşebilir: *oyun+a-* > *oyna-* “oyunmak”, *yalın+a-* > *yalna-* “parlamak, parıldamak”.

+*A* eki, Sarı Uygurcada olduğu gibi diğery Sibiryaya Türk dillerinde de addan eylem yapan en işlek eklerden biridir: Tuv. *amur+a-* “sakinleşmek, yatışmak”, *dil+e-* “dilemek”, *san+a-* “saymak”, *düje-* “düş görmek” (< *düş* “düş”) örnekler için bk. TuW, Hak. *tüze-* “düş görmek” (< *tüs* “düş”), *san+a-* “saymak”, *çaz-a* “yaşamak, ömür sürmek” (< *ças* “yaş, ömür”), *tün+e* “kuş tünemek, konaklamak” (< *tün* “gece”), *hoğdır+a-* “gürlemek, gürldemek” (< *hoğdır-hağdır* “gümbür gümbür”) örnekler için bk. HakTS, Alt. -*a/-e*, -*o/-ö* *kan+a-* “kanamak”, *bojo-* “serbest bırakmak” (< *boş* “boş, serbest”), *caja-* “yaşamak, var olmak” (< *çaş* “yaş”) örnekler için bk. ATS. Yak. -*AA*, -*OO* *diriñ+ee-* “derinleşmek” (< *diriñ* “serin”), *ıaraa-* “ağırlaşmak” (< *ıar* “ağır”), *ahaa-* “yemek” (< *as* “yiyecek”), *öhöö-* “öç almak” (< *ös* “intikam”) (Yıldız, 2007, s. 103-104).

3.1.2. +ar- / +er-

Eski Türkçeden beri kullanılan addan eylem yapan +Ar- eki, renk adlarına gelerek onlardan geçişsiz eylemler türetir: SUyg. *ağ+ar-* “ağarmak” (< *ağ* “ak, beyaz”), *güg+er-* “yeşermek” (< *kük* ~ *gük* “yeşil; mavi”), *kara+r-* “kararmak”, *sarığ+ar-* “sararmak” (< *sarığ* “sarı”).

Hans Nugteren ve Roos, Sarı Uygurcada eski bir eylem yapım eki olan +Ar- ekinin modern Uygurcada daha çok genişletilmiş biçimiyle -Arlı olarak kullanıldığını dile getirir ve -r’den sonra gelen gövdelere çatı ekinin -(i)l değil -lı biçiminde geldiğini ifade eder ve şu örnekleri verirler: *kıska+rılı-* “kısalmak” (< *kıska* “kısa”), *yımsa+rılı-* (< *yımsak* “yumuşak”), *yüka+rılı-* “incelmek” (< *yüka* “ince”). (Nugteren,& Roos, 2006, s. 120).

Tuvacada ek, +Ar-/r- biçimindedir: *agar* “ağarmak” (< *ak* “beyaz”), *köger-* “yeşillenmek” (< *kök* “mavi, yeşil”), *ala+r-* “alacalanmak” (Arıkoğlu, 2012, s.1169). Hakaşçada ek, +Ar-/r- biçimindedir: *ağar-* “ağarmak” (< *ak* “beyaz”), *köger-* “yeşillenmek” (< *kök* “yeşil; mavi”) örnekler için bk. HakTS, Altaycada ek +Ar-/Or- biçimindedir: *agar-* “ağarmak”, *boz+or-* “bozarmak”, *tün+er-* “kararmak” (Dilek, 2012, s. 1031), Yakutçada ek +Ar-/Or-/r- biçimindedir: *xaraar-* “kararmak” (< *xara* “kara”), *ütüör-* “iyileşmek” (< *ütüö* “iyi, güzel”) (Kirişcioğlu, 2012, s. 1249).

3.1.3. +el-

Eklendiği ad ve sıfatlardan eylemler türeten bu ek, Sarı Uygurcada az sayıda örnekte tespit edilmiştir. Ekin tek heceli sıfatlara gelerek eylemler türettiği görülmektedir: *teñ+el-* “denkleştirmek” (< *teñ* “denk”), *tüz+el-* “düzelmek” (< *tüz* “düz”).

Sibirya grubu Türk dillerinde işlek olmayan bir ektir. +l- veya +al- biçiminde görülebilir: Hak. *hara+l-* “kararmak”, *hır+al-* “kırlaşmak”, *sarğ-al-* “sararmak” (Arıkoğlu, 2012, s. 1097, Alt. *kara+l-* “kararmak”).

3.1.4. +ğar- ~ +kar-

Geçişli eylemler türeten, tek heceli adlara gelerek addan eylem yapan bir ektir: *su+ğar-* “sulamak, su vermek” (< *su* “su”), *baş+ğar-* ~ *paşkar-* “becermek, yapmak” (< *paş* “baş”), *o^ht+kar-* ~ *o^hkar-* “otlatmak” (< *ot* “ateş”).

Sibirya grubu Türk dillerinde işlek olmayan bir ektir. Tuv. *sug+gar-* “sulamak”, *baş+gar-* “yönetmek idare etmek” örnekler için bk. TuW. Hak. *ot+har-* “otlatmak”, *ças+har-* “bebeğin gözlerini anne sütü ile yıkamak” (< *ças* “yaş, gözyaşı”) örnekler için bk. HakTS. Alt. *baş+kar-* “idare etmek, yönetmek”, *at+kar-* “göndermek, yollamak”, *su+gar-* “sulamak” (< *suu* “su, nehir”) örnekler için bk. ATS. Yak. *tahaar-* “çıkarmak, dışarı çıkarmak” (< **taş+gar-*), *ataar-* “göndermek, uğurlamak” (< **atkaar-*) (Yıldız, 2007, s. 105).

3.1.5. +Gıra-

Addan eylem yapan yansıma sözcüklere gelen bu ek, Sarı Uygurcada sonu -r ile biten birkaç sözcükte tespit edilmiştir: *Gohr+Gıra-* “şıkırdamak, hışkırdamak”, *sır+Gıra-* “vızıldamak” (< *sır-sır* “vız vız”). Muhtemelen Moğolcadan alıntı olan yansıma sözcüklere gelen bu ek için bk. Türkçe +kır- = Moğolca +kira-/kire- (Tekin, 1982, s.

503-513). Eski Türkçede de görülen genellikle yansıma adlara gelen *+kIr-* eki için ayrıca bk. Erdal, 1991, s. 465.

Arıkoğlu, Tuvacada sonu *η* ile biten sözcüklere bu ekin getirildiğini ifade eder: *kaη+gıra-* “tınlamak”, *köη+güre-* “gümbürdemek”, *koη+gura-* “gon gon etmek”, Hakasçada ek, *+ğır-/+gür-*, *+ğur-/+gür-*, *+hur-/+kür-*, *+hur-/+kür* biçimindedir: *pür+gür-* “püskürtmek”, *ha+hur-* “balgam çıkarmak”, *tü+kür-* “tükürmek” (Arıkoğlu, 2012, s. 1098-1099). Altaycada ek, *+kIr-/+kUr-* biçimindedir: *kışkır-* “bağırarak”, *küşkür-* “aksırmak”, *cötkür-* “öksürüp balgam çıkarmak” (Dilek, 2012, s. 1029). Yakutçada *+gıraa-/+gıree*, *+gıraa-/+gıree*, *+kırāa-/+kırēe*, *+kırāa-/+kırēe* biçimindedir: *bak+kırāa-* “bağıra bağıra ağlamak”, *ken+gıree* “geçirmek” (Kirişcioğlu, 2012, s. 1251).

3.1.6. +ı-

Eski Türkçeden beri görülen genel olarak Türk dillerinde işlek olmayan bu ek, Sarı Uygurcada iki örnekte tespit edilmiştir: *bey+i-* ~ *pay+ı-* “zenginleşmek” (< *pay* ~ *bey* “zengin”), *kiwi-* “artmak”² (< *k^hip* ~ *k^höp* ~ *k^hep* “çok”).

Sibirya grubu Türk dillerinde işlek olmayan eklerden biridir. Tuvacada ek *+I-* biçimindedir: *bay+ı-* “zenginleşmek”, *aar+ı-* “hastalanmak, ağrılamak” örnekler için bk. TuW. Hakasçada ve Altaycada da *+I-* biçimindedir: Hak. *pay+ı-* “zenginleşmek”, Alt. *bay+ı-* “zenginleşmek”, *oor+u-* “hastalanmak”, *keη+i-* “genişlemek”.

3.1.7. +ık-

Eski Türkçeden beri kullanılan bu eki, Marcel Erdal *-(X)k* biçiminde verir ve Eski Türkçede bu ekle türetilmiş otuzdan fazla sözcüğün olduğunu dile getirir (Erdal, 1991, s. 492). Addan eylem yapan oluş bildiren geçişsiz eylemler türeten *+ık-* ekine Sarı Uygurcada yalnızca iki örnekte rastlanmıştır: *kal+ık-* “kudurmak” (< *kal* “kudurmuşçasına, kuduruk, çılgın”), *pur+ık-*³ “birbiriyle anlaşmak” (< *pur* “bir”).

Sibirya grubu Türk dillerinde işlek olmayan eklerden biridir. Tuva *bir+ık-* “birlikte, birleşmek”, *hir+ık-* “kirlenmek”, *çol+ık-* “selamlaşmak, selam vermek” örnekler için bk. TuW. Hakasça *pır+ık-* “kaynaşmak, karışmak”, *köz+ık-* “gözükmek, görünmek” örnekler için bk. HakTS. Altayca *ant+ık-* “ant içmek”, *bir+ık-* “birlikte”, *col+ık-* “rastlamak” (Dilek, 2012, s. 1029). Yakutçada ek, kalıplaşmış olarak görülür. **taş+ık-* > **takış-* > *tağıs-* “dışarı çıkmak”, *arax-* “uzaklaşmak, ayrılmak; geri çekilmek” (< **aara+k*) (Yıldız, 2007, s. 107).

3.1.8. +lA-, +dA-, +nA-, +tA-

Eski Türkçeden beri kullanılan bu ek, Sarı Uygurcaya ait işlek eklerden biridir. *+lA-* eki ve türevleri hem geçişli hem de geçişsiz eylemler türetebilir. Ünlüyle ve *ğ*, *r*, *l*

² *kiwi-* “artmak” sözcüğüne Malov’un sözlüğünde rastlanmamaktadır. *kiwi-* için bk. Roos, 2000, s. 80. Roos, addan eylem yapan *+a-* ekiyle türemiş kelimeler arasında bu sözcüğe de yer vermektedir.

³ *pırık-* sözcüğüne Malov’un sözlüğünde rastlanmamaktadır. *pırık-* için bk. Roos, 2000, s. 80.

ünsüzleriyle biten sözcüklere +*lA*- eki getirilir: *arığ+la*- “temizlemek” (< *arığ* “temiz”), *bo+la*- “paketlemek” (< *bo* “paket”), *cenş+la*- “inşa etmek, kurmak” (< *cenşi* “inşaat, yapı”), *çağ+la*- “yerleşmek” (< *çağ* “zaman”), *çedi+la*- “ötmek (kuş için)”, *coyu+la*- “terbiye etmek” (< *coyu* “terbiye”), *GıcıGı+la*- “gıdıklamak” (< *GıcıGı* “kaşıntı”), *kızığ+la*- “bir tarafa gitmek, yanlamak” (< *kızığ* “kenar, kıyı”), *lar+la*- “konuşmak” (< *lar* “söz, sözcük”), *oğur+la*- “hırsızlık yapmak, çalmak” (< *oğur* “hırsız”), *so+la*- (< Çin. 锁 *suo* +T. *la*-) “kilitlemek”, *suçiğ+le*- “inanmak” (< *suçiğ* “inançlı gönül”), *pay+la*- “sıralamak” (< *pay* “sıra”), *töger+le*- “kıvrıla kıvrıla gitmek (tilki için)”, *yañ+la*- “yenilemek” (< *yañ* “yeni”), *yığ+la*- “ağlamak”, *yır+la*- “şarkı söylemek” (< *yır* “şarkı”), *sañır+la*- “başını sallamak”, *zuñce+le*- “özetlemek” (< *zuñce* “özet”). Ekin yansıma sözcüklere de geldiği görülmektedir: *şaldır+la*- “şırıldamak” (< *şaldır-şuldur* “şiril şiril”), *şu+la*- “vızıldamak” (< *şu-şu* “vızır vızır”).

Ek, -*t*, -*k*, -*k*, -*s*, -*ş* ünsüzleriyle ile biten sözcüklere +*tA*- olarak getirilir: *as+ta*- “şölen vermek”, *ezer+te*-⁴ “eyerlemek” (< *ezer* “eyer”), *ıs+ta*- “buğulamak, ateşte kurutmak” (< *ıs* “duman”), *kuçak+ta*- “kucaklamak” (< *kuçak* “bağır, kucak”), *tes+te*- “dişlemek” (< *tes* “diş”), *yağ+ta*- “tereyağı sürmek (< *yağ* “yağ”). Ek, bazen +*ti*- biçiminde de görülmektedir. *us+ti*- “ısırmak” (< *us* “diş”) bk. Roos, 2000, s. 80.

-*j*, -*z* ünsüzleriyle biten sözcüklere +*da*- eki getirilir: *comağ+da*-⁵ “tokaçlamak” (< *comağ* “tokaç, tokmak”) *göz+de*- “gözlemek”, *gıp+de*- “sabitlemek, sağlamlaştırmak” (< *gıp* “sabit, dayanıklı”). Ekin ünsüz uyumuna girmediği durumlar da söz konusudur: *karıs+da*- “karışlamak” (< *karıs* “karış”), *kucak+da*- “kucaklamak, kucaklayıp, götürmek” (< *kucak* “kucak”), *o^ht+da*- “otlamak” (< *o^ht* “ot”).

-*m*, -*n*, -*ñ* ünsüzleriyle biten sözcüklere +*na*- eki getirilir: *añ+na*- “dinlemek”, *aldam+na*- “hızlanmak” (< *aldam* “çabuk, hızlı”), *arım+na*- ~ *arım+da*- “adımlamak, yürümek” (< *arım* “adım”), *çin+na*- “kantarda bir şey tartmak” (< *cin* “ölçek”), *kam+na*- “ayın yapmak”, *pipiñ+na*- “eleştirmek” (< *pipiñ* “eleştiri”), *şivañ+na*- “ümitlenmek” (< *şivañ* “ümit”), *tıñ+na*- “dinlemek”, *yem+ne*- ~ *em+ne*- “tedavi etmek”, *yilem+ne*- ~ *ilimni*- “yapıştırmak” (< *yilem* “yapışkan”).

+*lA*- eki ve türevleri Sarı Uygurcada olduğu gibi Sibiry grubu Türk dillerinde de en işlek eklerden biridir. Hakasçada ek, +*lA*-, +*nA*-, +*tA*- biçimindedir: *ır+la*- “şarkı söylemek”, *kümüs+te*- “gümüş kaplamak”, *palturğan+na*- “melek otu toplamak” Tuvacada ek, +*lA*-, +*DA*-, +*nA*- biçimindedir: *börü+le*- “kurt avlamak”, *Hakas+ta*- “Hakasça konuşmak”, *aal+da*- “misafir olmak”, *añ+na*- “avlamak” (Arikoğlu, 2012: 1171), Altaycada +*lA*-, +*lO*-, +*DA*-, +*DO*- biçimindedir: *caka+la*- “yakasından tutmak”, *corık+ta*- “yolculuk yapmak”, *suu+la*- “ıslatmak, su vermek”, *kalay+da*- “kalaylamak” örnekler için bk. AltTS. Yakutçada +*lAA*-, +*DAA*-, +*DOO*-, +*nAA*-

⁴ *ezer* “eyer” sözcüğü *r* ile bittiği için ekin +*le*- olması beklenirken ek +*te*- (*ezer+te*) olarak görülür. Ünsüz uyumu konusunda sistemli olmadığı görülmektedir.

⁵ *comağ* “tokaç” sözcüğü *k* ile bittiği için ekin +*ta*- olması beklenirken ek +*da* olarak görülür.

+*nOO*- biçimindedir: *oğo+loo*- “çocuk bakmak”, *balık+taa*- “balık tutmak”, *xaar+daa*- “kar temizlemek”, *tiij+nee*- “sincap avına çıkmak” (Yıldız, 2007, s. 108-109)

3.1.9. lan-

+*la*- ekinin genişletilmiş biçimi olan +*lan*- eki, Sarı Uygurcada çok sık kullanılmayan addan eylem yapan bir ektir. Az sayıda örnekte tespit edilmiştir: *ağır+lan*- “hastalanmak”, *cada+lan*- “yağmur için dua etmek”.

Tuvacada ek, +*lAn*-, +*nAn*-, +*DAn*- biçimindedir: *at+tan*- “ata binmek”, *hir+len*- “kirlenmek”, *amdan+nAn*- “tatlanmak” (Arıkoğlu, 2012, s. 1171). Hakasçada +*lAn*-, +*nAn*-, +*tAn*- biçimindedir: *orın+nAn*- “yerleşmek”, *könī+len*- “doğrulmak, düzelmek” *köbik+ten*- “köpüklenmek” örnekler için bk. HakTS. Altaycada +*lAn*-/+*lOn*-, +*DAn*-, +*DOn*- biçimindedir: *at+tan*- “yola çıkmak, hareket etmek”, *aru+lan*- “temizlenmek”, *bıkın+dan*- “elini kalçasına koymak” (< *bıkın* “kalça”) örnekler için bk. AltTS. Yakutçada +*lAn*-, +*lOn*-, +*nAn*-, +*nOn*-, +*DAn*-, +*DOn*- biçimindedir: *bıhax+lan*- “bıçak tedarik etmek”, *tl+lan*- “konuşmaya başlamak”, *pay+dan*- “hisse sahibi olmak” (Kirişcioğlu, 2012, s. 1250).

3.1.10. +las-, +tas-, +das-

+*las*- ve türevi +*tas*- eki +*la*- ekinin genişletilmiş biçimidir. Ünlüyle ve ğ, r, l ünsüzleriyle biten sözcüklere +*lAs*- eki getirilir: *ğaro+las*- “haberleşmek” (< *ğaro* “haber”), *lar+las*- “konuşmak, sohbet etmek” (< *lar* “konuşma”), *yığ+las*- “ağlaşmak”, *yır+las*- “şarkı söylemek” (< *yır* “şarkı söylemek”).

-*t*-, -*k*-, -*ğ*-, -*s*-, -*ş* ünsüzleriyle ile biten sözcüklere +*tAs*- ~ +*dAs*- eki getirilir: *cot+das*- “dövüşmek, kavga etmek, tartışmak” (< *cot* “kavga”), *kuçak+tas*- “kucaklaşmak” (< *kuçak* “kucak”), *yan+das*- “yakınlaşmak” (< *yan* “yan, taraf”).

Tuvacada ek, +*lAş*-, +*DAş*-, +*nAş*- biçimindedir: *beldir+leş*- “birleşmek, kaynaşmak”, *dayıl+daş*- “savaşmak”, *dem+neş*- “ortaklaşmak”, Hakasçada ek +*lAs*-, +*nAs*-, +*tAs*- biçimindedir: *argıs+tas*- “arkadaş olmak”, *mindī+les*- “selamlaşmak”, Altaycada ek +*lAş*-, +*lOş*-, +*tAş*- biçimindedir: *nacı+laş*- “dost olmak”, *mlık+taş*- “karşılıklı ateş açmak”, *möröy+leş*- “yarışmak”, Yakutçada ek +*lAs*-, +*lOs*-, +*DAs*-, +*tOs*-, +*nAs*-, +*nOs*- biçimindedir: *ataş+tas*- “dost olmak”, *öñö+lös*- “birbirine iyilik etmek” (Kirişcioğlu, 2012, s. 1250).

3.2. Eylemden Eylem Yapan Ekler

Fiilden fiil türeten ekler fiil kök ve gövdelerinden fiil türetmek için kullanılan eklerdir (Korkmaz, 2009, s. 123). Sarı Uygurcada eylemden eylem türeten ekler başlığı altında toplam on üç ek tespit edilmiştir. Genelde eylemden eylem yapan ekler doğrudan bir eylem kökü üzerine getirilmektedir: *man-dır*- “giydirmek”, *tam-dır*- “yakmak”, *kez-in*- “giyinmek”. Bunun yanı sıra addan eylem yapan eklerin üzerine getirilmiş eylemden eylem yapan ekler de vardır: *ağ+ar-t*- “ağarmak, beyazlaşmak”, *oy(u)n+a-t*- “oynatmak”, *amır+a-t*- “sakinleştirmek”. Sarı Uygurcada eylemden eylem yapan ekleri ettiren çatı ekleri (-*ır*-/-*ir*-, -*ur*-/-*ür*-, -*dır*-/-*dir*-, -*ız*-, -*tır*- / -*tir*-, -(*ı*)*t*- /-(*ü*)*t*-, -*kır*- / -*kir*-), edilgen- dönüşlü çatı ekleri (-*il*- / -*il*-, -*ul*- / -*ül*-, -*ın*- / -*in*-, -*un*- /-

ün-), kalıplaşmış ekler (*-ar-*, *-kıla-*, *-kele-*, *-gele-*), işteş çatı eki (*-(I)s*) olmak üzere beşe ayırabiliriz. Bu ekler ve eklerin görevleri şöyledir:

3.2.1. -ar-

Geçişsiz eylemleri geçişli hâle getiren *-ar-* eki işlevsel olarak *-Ir-* ekiyle benzerlik göstermektedir. Bu yüzden Marcel Erdal, her iki ekin de sözcüğe kattığı anlam bakımından bir fark yaratmadığını, Eski Türkçede *-Ar-* ekini almış bütün köklerin iki heceli olduğunu ve hangi ekin hangi köke geleceğine dair kesin bir kural olmadığını savunur (Erdal, 1991, s. 741). Ek, Sarı Uygurcada da kalıplaşmış olarak birkaç örnekte yaşamaktadır: SUyg. *kız-ar-* “kızarmak, kırmızı olmak”, *kuvar-* “yükseltmek, kurmak, inşa etmek” (< *kop-* “ayağa kalkmak”), *yumtar-* “toplamak” (< *yumut-* “toplanmak”) Ayrıca *i^hç-er-* ~ *i^hç-ir-* “içirmek” (< *i^hç-* “içmek”), *put-er-* ~ *put-ir-* “bitirmek” (< *put-* “bitmek”) gibi ikili biçimler de yazılı dili olmayan Sarı Uygurca için normal sayılmakla birlikte hangi ekin (*-Ir-*, *-Ar-*) hangi köke geleceğine dair kesin bir kural olmadığını da doğrular niteliktedir.

Güney Sibirya Türk dillerinde de işlek bir ek değildir. Kalıplaşmış olarak birkaç örnekte yaşar: Alt. *çıgar-* “çıkarmak” (< *çık-* “çıkarmak”), *kız-ar-* “kızarmak” örnekler için bk. ATS. Hak. *hızar-* “kızarmak; utanmak yüzü kızarmak”. Yakutçada Güney Sibirya dillerine oranla daha işlektir: Yak. *süt-er-* “yitirmek, kaybetmek”. (< *süt-* “kaybolmak, yitmek”), *sıtı-ar-* “yatırmak” (< *sıt-* “yatmak”), *xoyun-ar-* “koyulaştırmak” (< *xoyun-* “koyulaşmak”) bk. Kirişcioğlu, 2012, s. 1254.

3.2.2. -dır- / -dir-, -tır- / -tir-

Eski Türkçeden beri kullanılan bu ek, eylemlere gelerek yaptırma işlevi bulunan ettirgen eylemler türeten bir ektir. Eski Türkçenin aksine Sarı Uygurcada ekin hep düz ünlülü biçimi (*-Dir-*) vardır. Yuvarlak ünlülü biçimi yoktur. Eski Türkçe *-tUr-* eki için bk. Erdal, 1991, s. 829. Sarı Uygurcada tespit edilen bu ekle türetilmiş sözcükler şunlardır: *kal-dır-* “bırakmak, düşürmek” (< *kal-* “düşmek”), *tut-tur-* “tutturmak”, *man-dir-* “giydirmek” (< *man-* “giymek”), *mañ-dir-* “göndermek, yollamak” (< *mañ-* “gitmek”), *p^her-tır-* “dövdürmek”, *tam-dır-* “yakmak” (< *tam-* “yanmak”), *ün-dır-* ~ *un-dur-* “büyütmek, yetiştirmek, çıkmak, çıkarmak” (< *un-* “çıkarmak, büyümek”), *yağ-dır-* “yağmur yağdırmak (şamanlarca dua edilerek)” (< *yağ-* “yağmak”), *ye-tir-* “yedirmek” (< *ye-* “yemek”).

Ekin diğer çatı eklerinin üzerine de geldiği görülür: *agıt-tır-* “uzaklaştırmak, defetmek” (< *agıt-* “kovmak, menetmek”), *alın-dır-* “aldırmak, teslim etmek”, *ye^htis-tir-* “yetiştirmek, ulaştırmak” (< *ye^htis-* “yetişmek”).

Tuvacada ek, *-Dir-*, *-DUR-* biçimindedir: *bijiş-tir-* “karşılıklı yazışmak”, *bottan-dır-* “gerçekleştirmek”, *kes-tir-* “kestirmek” örnekler için bk. TuW, Hakasçada *-Dir-*, *-Dir-* biçimindedir: *çat-tır-* “yatırmak, uyutmak”, *hal-dır-* “bırakmak”, *in-dır-* “indirmek”, *it-tır-* “ettirmek, yaptırmak” örnekler için bk. HakTS, Altaycada *-Dir-*, *-DUR-* biçimindedir: *can-dır-* “döndürmek”, *sök-tir-* “söktürmek”, *sık-tır-* “sıktırmak”, Yakutçada *-DAR-*, *-DOR-*, *-nAR-*, *-nOR-*, *-lAR-*, *-lOR-* biçimindedir: *miin-ner-* “bindirmek”, *uur-dar-* “yerleştirmek”, *siel-ler-* “tırıs gitmek” bk. Yıldız, 2007, s. 129.

3.2.3. -ıl- / -il-, -ul- / -ül-

Eski Türkçeden beri kullanılan *-(X)l-* eki, eylemlere gelerek edilgenlik ya da dönüşlülük ifade eden yeni eylemler türetir. Sarı Uygurcada *-(X)l-* eki ile türetilmiş edilgenlik ifade eden sözcükler şunlardır: *azır-ıl-* “ayrılmak” (< *azır-* “ayırarak”), *ağna-l-* “anlaşılacak, idrak edilmek” (< *ağna-* “dinlemek”), *kat-ıl-* “katılmak” (< *kat-* “katmak, eklemek”), *pıt-ıl-* “bitmek, sona ermek” (< *pıt-* “bitmek”), *tök-ül-* “dökülmek” (< *tök-* “dökmek”), *tart-ıl-* “çekilmek” (< *tart-* “çekmek, sürmek”), *tut-ıl-* “tutulmak” (< *tut-* “tutmak”).

Tuvacada ek, *-I-*, *-Ul-* biçimindedir: *tıv-ıl-* “bulunmak” (< *tıp-* “bulmak”), *buz-ıl-* “bozulmak” (< *bus-* “bozmak, kırmak”), *çar-ıl-* “yarılmak”. Hakasçada *-ıl-*, *-ül-* biçimindedir: *iz-ıl-* “içilmek” (< *ıs-* “içmek”), *kiz-ül-* “kesilmek” (< *kis-* “kesmek”), *odun-ıl-* “ısınmak”. Altaycada *-Il-* biçimindedir: *baz-ıl-* “basılmış olmak” (< *bas-* “basmak”), *ter-ıl-* “hazırlanmak, toplanmak”, *tab-ıl-* “bulunmak” (< *tap-* “bulmak”). Yakutçada edilgen eylemler türetmek için *-l-* ekinin genişletilmiş biçimi olan *-lın-/-lin-*, *-lun-/-lün-* eki kullanılmaktadır. *-lln-* eki için bk. Kirişçioglu, 2012, s. 1253.

3.2.4. *-(ı)n-* / *-(i)n-*, *-(u)n-* / *-(ü)n-*

Eski Türkçeden beri kullanılan *-(X)n-* eki, eylemlere gelerek dönüşlülük ya da edilgenlik ifade eden yeni eylemler türetir. Marcel Erdal, ekin daha çok addan eylem yapan *+la-* ile birlikte kullanıldığını ifade eder (Erdal, 1991, s. 633). Sarı Uygurcada *-(X)n-* dönüşlülük ekinin genellikle yalnız eylem kökleri ile kullanıldığı görülmektedir: *al-in-* “alınmak” (< *al-* “almak”), *kez-in-* “giyinmek”, *i^hç-in-* “yenmek, yemeye başlamak” (< *i^hç-* “içmek”), *seme-n-* “süslenmek” (< *seme-* “süslemek”), *tut-un-* “tutunmak” (< *tut-* “tutmak”), *yügre-n-* “öğrenmek”. Ayrıca ekin edilgen eylemler de türettiği görülmektedir: *et-in-* “yapılmak” (< *et-* “yapmak, etmek”), *sı-n-* “kırılmak” (< *sı-* “kırmak”).

Tuvacada ek, *-In-*, *-Un-* biçimindedir: *kör-ün-* “görünmek”, *boda-n-* “düşünmek”, *keze-n-* “nişan almak”, Hakasçada *-in-*, *-ün-* biçimindedir: *at-in-* “kendini vurmak”, *art-in-* “yüklenmek”, *id-in-* “kendini itmek” (< *it-* “itmek”) örnekler için bk. HakTS, Altayca *-In-*, *-Un-* biçimindedir: *tudun-* “tutunmak” (< *tut-* “tutmak”), *košto-n-* “yüklenmek” örnekler için bk. ATS. Yakutçada *-In-*, *-Un-* biçimindedir: *tut-un-* “kendini tutmak, -den kaçınmak”, *ağın-* “anımsamak, aklına gelmek” bk. Yıldız, 2007, s. 127.

3.2.5. *-ır-* / *-ir-*, *-ur-* / *-ür-*

Eski Türkçeden beri kullanılan bu ek yaptırma ifade eden eylemden eylem yapım ekidir. Eylemlere gelerek geçişli eylemler türetir: *i^hç-ir-* ~ *i^hç-er-* “içirmek” (< *i^hç-* “içmek”), *put-ir-* ~ *put-er-* “bitirmek”, *pat-ır-* “yitirmek, kaybetmek” (< *pat-* “yitirmek”), *sıy-ır-* “yutmak”, *toğ-ur-* “doğurmak” (< *toğ-* “doğmak”), *tus-ur-* “düşürmek” (< *tus-* “inmek, alçalmak”), *yul-ur-* ~ *yül’-ür-* “çarpıp ezmek, öldürmek” (< *yul-* “ölmek”).

Tuvacada ek, *-Ir-*, *-Ur-* biçimindedir: *kedir-* “giydirmek” (< *ket-* “giymek”), *kejir-* “geçirmek” (< *keş-* “geçmek”), Hakasçada *-ır-*, *-ür-* biçimindedir: *azır-* “üstünden geçirmek” (< *as-* “aşmak”), *kizür-* “giydirmek” (< *kis-* “giymek”), *pızır-* “pişirmek” (< *pıs-* “pişmek”), Altaycada *-Ir-*, *-Ur-* biçimindedir: *tüjür-* “aşağı indirmek, salmak” (< *tüş-*), *iç-ir-* “içirmek”.

3.2.6. *-(ı)s-* / *-(i)s-*, *-(u)s-* / *-(ü)s-*

Eski Türkçede *-(X)ş-* olarak görülen bu ek, eylemlere eklenerek bir işin karşılıklı veya birlikte yapıldığını gösteren işteş eylemler türetmeye yarar. Ünlülerden sonra *-s-* biçiminde görülür: *a^ht-is-* “karşılıklı ateş etmek, savaşmak” (< *a^ht-* “ateş etmek”), *alka-s-* “karşılıklı hayır duasında bulunmak”, *ay-is-* “birini (üst düzeydeki) birine şikâyet etmek” (< *ay-* “söylemek”), *kayla-s-* “birlikte koşmak” (< *kayla-* “koşmak”), *mañkıra-s-* “karşılıklı konuşmak” (< *mañkıra-* “konuşmak”), *orğıla-s-* “bağrıışmak” (< *orğıla-* “bağırarak, haykırmak”), *oyna-s-* “birlikte oynamak” (< *oyna-* “oynamak”), *sana-s-* “birlikte hesap etmek, saymak” (< *sana-* “saymak”), *sıkta-s-* “ağlaşmak” (< *sıkta-* “ağlamak”), *sıka-s-* “sıkışmak” (< *sıka-* “sıkmak, sıkışmak”), *sura-s-* “soru sormak, öğrenmek ağzından kapmak” (< Moğ. *sura-* “soru sormak”), *tağına-s-* “birlikte kaçmak” (< *tağına-* “kaçmak”), *tanı-s-* “birbirini tanımak, tanışmak” (< *tanı-* “tanımak”), *tüke-s-* “bitmek, sona ermek” (< *tüke-* “bitmek”), *usta-s-* “benzemek (birkaç nesne için)” (< *usta-* “benzemek”), *yara-s-* “uyumak, yakışmak” (< *yara-* “yaramak”), *yarda-s-* “karşılıklı yardım etmek” (< *yarda-* “yardım etmek”).

Ek, ünsüzlerden sonra bir bağlantı ünlüsü eşliğinde görülür: *ağır-is-* “hastalanmak (salgın hastalık zamanı pek çok kişi hastalandığında kullanılır)” (< *ağır-* “hastalanmak”), *ayt-is-* “sohbet etmek”, *çök-is-* “birlikte oturmak” (< *çök-* “oturmak”), *kül-üs-* ~ *k^hul-is-* “gülüşmek, eğlenmek, alay etmek” (< *kül-* ~ *k^hul-* “gülmek”), *p^her-is-* “birbirine vurmak, dövüşmek” (< *p^her-* “vurmak”), *y^het-is-* ~ *e^ht-is-* “yetişip geçmek, aşmak, yetiştirmek”.

Tuvacada ek, *-İş/-Uş-* biçimindedir: *tuduş-* “birleşmek”, *höre-ş-* “tartışmak, konuşmak”, *kör-üş-* “görüşmek” Hakasçada *-is/-İs-* biçimindedir: *sağın-is-* “birlikte düşünmek”, *art-is-* “birlikte yüklemek”, *hucahta-s-* “kucaklamak”. Altaycada *-İş/-Uş-* biçimindedir: *tiz-iş-* “birlikte dizmek”, *attan-iş-* “birlikte gitmek”, *cun-uş-* “birlikte yıkanmak”. Yakutçada *-Is- / -Us-* biçimindedir: *bier-is-* “bölüşmek” (< *bier-* “vermek”), *kör-üs-* “görüşmek”.

3.2.7. **-(İ)t- /-(Ü)t-**

Eski Türkçeden beri süregelen ünlüyle ya da *-r* ile biten sözcüklere eklenerek ettirgenlik ifade eden bir ektir. Sarı Uygurcada işlek eklerden biridir. Ünsüzle biten sözcüklere bir bağlantı ünlüsü eşliğinde geldiği görülmektedir: *iz-it-* “göndermek, yollamak”, *kork-it-* “tehdit etmek” (< *kork-* “korkmak”), **körk-üt-* ~ *kö^hkit⁶* “göstermek”, *kval-ut⁷* “kesmek, dilimlemek”, *körn-üt-* “göstermek” (< *kör-ün-üt*).

Ek, ünlüyle ya da sonu *-r* ile biten sözcüklerde *-t* olarak görülür: *açı-t-* “ekşitmek”, *ağard- / ağart-* “ağarmak, beyazlaşmak” (< *ağar-* “ağarmak”), *amıra-t-* “sakinleştirmek” (< *amıra-* “sakinleşmek, rahatlamak”), *ağna-t-* “bilgilendirmek haberdar etmek” (< *ağna-* “dinlemek”), *çala-t-* “otlatmak” (< *çala-* “otlatmak”), *ezer-t-*

⁶Clauson, Eski Türkçe *körkit-* “göstermek” sözcüğünü *kör-kit-* biçiminde çözümlenmektedir ve *-git-* ettirgen çatı ekinin bu örnek dışında başka bir sözcükte görülmediğini dile getirmektedir. Söz konusu etimoloji için bk. ED 743b-744a. Ayrıca *kö^h-it-* etimolojisi için bk. Roos, 2000, s. 134.

⁷ Malov, *kvalut-* sözcüğünün kökünün *kval-* “kesmek” olabileceğini (Malov, 1957, s. 181) soru işareti ile dile getirir.

“getirmek, yol göstermek” (< *ezer-* “izlemek, izinden gitmek”), *horgı-t-* “kaynatmak” (< *horği-* “kaynamak”), *şamna-t-* “şaman töreni gerçekleştirmek” (< *şamna-* “şaman töreni gerçekleştirmek”), *kayla-t-* “koşturmak” (< *kayla-* “koşmak”), *şayna-t-* “kaynatmak”, *kağır-t-* “çağdırtmak” (< *kağır-* “çağdırmak”), *kiwi-t-* “artırmak, çoğaltmak”, *şuru-t-* “firınlamak, kurutmak”, *kuşt-t-* “savmak, dağıtmak” (< *kuşt-* “kovmak”), *mende-t-* “acele ettirmek” (< *mende-* “acele etmek”), *olur-t-* “yerleştirmek, iskân etmek” (< *olur-* “yaşamak, bulunmak”), *oyna-t-* “oynatmak” (< *oyna-* “oyynamak”), *pezi-t-* “büyütmek” (< *pezi-* “büyümek”), *pozi-t-* “boyatmak” (< *pozi-* “boyamak”), *şığıra-t-* “patırdamak, güürldemek” (< *şığıra-* “güürldemek”), *tarla-t-* “yaymak, yaygınlaştırmak” (< *tarla-* “büyümek, yetişmek”), *toğta-t-* “durdurmak, engel olmak” (< Moğ. *toğta-* “durmak”), *unşı-t-* “okutmak” (< Moğ. *unşı-* “okumak”), *uzu-t-* “uyutmak” (< *uzu-* “uyumak”), *yasa-t-* “büyütmek” (< *yasa-* “filanca yaşta olmak”), *yürge-t-* “öğretmek”.

Tuvacada ek, *-t-* biçimindedir: *azıra-t-* “besletmek”, *şıraala-t-* “rahvan yürütmek”, *haludat-* “ısıtmak, ateşlendirmek”, Hakaşçada *-t-* biçimindedir: *kışte-t-* “kişnetmek, bağırtmak”, *ködör-t-* “kaldırtmak”, *mahta-t-* “övdürmek”, Altayca *-t-* biçimindedir: *arlat-t-* “sildirmek”, *azıra-t-* “besletmek”, *celimde-t-* “tutkallatmak”, Yakutçada *-t-* biçimindedir: *olor-t-* “oturtmak” (< *olor-* “oturtmak”), *aha-t-* “yedirmek” (< *ahaa-* “yemek”), *iher-t-* “içirtmek” (< *is-* “içmek”) *sırı-t-* “yürütmek”, *süür-t-* “dörtmala gitmek” (YakRS 594).

3.2.8. -ız-

Eski Türkçeden beri görülen *-(X)z-* eki ile kurulmuş eylemler iki hecelidir: *ET emiz-* “emzirmek”, *etiz-* “enstrüman çalmak”, *korkız-* “korkutmak”, *tamız-* “damla damla dökmek”, *tütüz-* “bir şey tütürmek”, *tapuz-* “birisine bilmece sormak”, *tutuz-* “birisine bir şeyi emanet etmek; öğretmek, emretmek, ihtar etmek, uyararak”, *uduz-* “önderlik etmek” (Erdal, 1991, s. 757-759). Eski Türkçe örneklerden de anlaşılacağı üzere *-(X)z-* ettirgenlik eki geçişli eylemler yapar. Sarı Uygurcada ise tek bir örnekte *-ız-* eki tespit edilmiştir: *em-ız-* “emzirmek, meme vermek”.

Hakaşçada bu ek, *-ıs-/ış-* biçiminde Altaycada ise *-Is-/ -Us-* biçiminde ettirgenlik işlevi ile karşımıza çıkmaktadır: Hak. *em-ış-* “emzirmek”, Alt. *em-is-* “emzirmek”.

3.2.9. -kıla-, -kele-, -gele-

Eylemlere gelerek yeni sözcükler türeten işlek olmayan bir ektir. Diğer Sibirya Türk dillerinde olduğu gibi ekin süreklilik işlevi Sarı Uygurcada açık değildir: *azağın tart-kıla-* “ayağımı yere vurmak”, *ter-kele-* ~ *ter-gele-* “yola çıkmak, yola çıkmak için hazırlanmak; hayvanlara eşya yüklemek”.

Sibirya Türk dilleri için işlek sayılabilecek bir ektir. Tuvacada ek, *-GIIA-/ -GUIA-* biçimindedir: *kel-gile-* “sık sık gelmek”, *ber-gile-* “sürekli vermek”, *at-kıla-* “tekrar tekrar atmak, atış yapmak”, Hakaşçada *-gIA-/ -gle- -hla-/ -kle-, -IA-* biçimindedir: *at-hla-* “tekrar tekrar ateş etmek”, *kis-kle-* “devamlı kesmek”, *pas-hla-* “devamlı yazmak” örnekler için bk. Arıkoğlu, 2012, s. 1102. Altaycada *-GIIA-/ -GUIA-* biçimindedir: *kaç-kıla-* “sık sık kaçmak”, *ayt-kıla-* “sövmek, küfretmek”, *şın-gıla-* “kırılmak”, Yakutçada *-AIAA-/ -OIOO-*, *-IAIAA-/ -UOIAA-* biçimindedir: *ıyıtala-*

“sormak, soruşturmak” (< *ıyt-* “sormak, soruşturmak”), *ıtılaa-* “sürekli ateş etmek” (< *ıt-* “ateş etmek”) örnekler için bk. Kirişçiöğlü, 2012, s. 1254.

3.2.10. -kır- / -kir-

Erdal, Eski Türkçede *-gIr-* biçiminde olan bu eki hareket bildiren ekler arasına alır ve ekin *-gI + (A)r* biçiminde çözümlenebileceğini savunur. Ekin, yeni başlayan eylemleri anlatmak için kullanıldığını ifade eder ve bu ekle türetilmiş şu sözcükleri örnek olarak verir: ET *mangır-* “bandırmak, daldırmak üzere olmak”, *saçgır-* “saçmak, dökmek üzere olmak”, *kolgır-* “istemek üzere olmak”, *kelgır-* “gelmek üzere olmak” (Erdal, 1991, s. 539-540). Sarı Uygurcada bu ekle türetilmiş az sayıda örnek tespit edilmiştir: *toz-ğır-* “doldurmak”, *ye^ht-kır-* ~ *ye^ht-kır-* ~ *e^ht-kır-* “yetiştirmek” (< *ye^ht-* “ulaşmak”).

Güney Sibiryaya Türk dillerinden Hakasçada tespit edilen *-kır-* eki için Arıkoğlu, sonu *-s* ile biten birkaç örnekte ekin yaşadığını dile getirir: *os-hır-* “kurtarmak”, *ös-kır-* “büyütmek, yetiştirmek”, *tos-hır-* “doyurmak” (Arıkoğlu, 2012, s. 1101).

3.2.11. -lı- / -tı-

Kalıplaşmış bir ek olarak Sarı Uygurcada karşımıza çıkan *-lı-* eki, tarihî dönem Türk dillerinde görülmemektedir. Roos, *-lı-* ekinin edilgen *-(i)l-* ekinden gelişmiş bir biçim olduğunu dile getirir (Roos, 2000, s. 134). Ek, Sarı Uygurcada şu sözcüklerde tespit edilmiştir. *mala-lı-* “uyuşmak, hissizleşmek” (< *mala-* “uyuşmak, hissizleşmek”), *uhkalı-* “kokmak, koku çıkmak” (< *uhka-* “koklamak”), *yar-lı-* “yarmak” (< *yar-* “yarmak”), *vulalı-* “nefesi kesilmek, boğulur gibi olmak” (< *vula-* “boğulur gibi olmak”), Ekin edilgen ve dönüşlü eylemler türettiği de görülmektedir. *azır-lı-* “ayrılmak”, *asır-lı-* “devrilmek” (< *asır-* “devirmek”), *yor-lı-* “dolaşmak, dönmek” (< *yor-* “yürümek”), *dır-lı-* “dirilmek” (< **dır-*), Sarı Uygurcada ekin *-tı-* biçiminde türevini de görmek mümkündür: *aştı-* “açmak, açılmak” (*aştıgan kün* “açılış günü”).

3.2.12. ma-/ -me-, -pa-/ -pe-

Eylemden eylem yapan olumsuzluk ekidir: *al-ma-* “almamak”, *ızıt-pa-* “göndermemek”, *kara-ma-* “bakmamak”, *pašta-ma-* “başlamamak”, *kel-me-* “gelmemek”.

Tuvacada ek, *-mA-/pA-/bA-/vA-* biçimindedir: *al-ba-* “almamak”, *as-pa-* “asmamak”, *çi-ve-* “yememek” (Arıkoğlu, 2012, s. 1173-1174). Hakasçada *-mA-/pA-/bA-* biçimindedir: *al-ba-* “almamak”, *at-pa-* “ateş etmemek” (Arıkoğlu, 2012, s. 1101-1102). Altaycada *-bA-/bO-*, *-pA-/pO-* biçimindedir: *kel-be-* “gelmemek”, *bol-bo-* “olmamak”, *iç-pe-* “içmemek” (Dilek, 2012, s. 1032). Yakutçada *-mA-/mO-*, *-pA-/pO-*, *-bA-/pO-* biçimindedir: *ülelee-be-* “çalışmamak”, *bıs-pa-* “kesmemek” (Kirişçiöğlü, 2012, s. 1257).

3.2.13 -ter- / -der-

Eylemlere gelen *+Dİr-* ekinin varyantı olan bu ek de eylemden eylem yapım ekidir. Genellikle ünsüzle biten sözcüklerden sonra kullanılır. Tek heceli sözcüklere gelebileceği gibi iki heceli sözcüklere de gelebilir. Özellikle işteş çatı ekinden sonra kullanıldığı görülmektedir: *alus-ter-* “kapmak” (< *alus-*), *ayus-ter-* “konuşmak” (< *ayus-*), *açus-ter-* “açmak” (< *açus-*), *kerek-ter-* “kırletmek”, *kiz-der-* “giydirmek”,

tartus-ter- “fırlatmak” (< *tartus-* “çekmek, uzatmak; bir tarafa atmak, fırlatmak”), *yu-ter-* “yıkamak” (< *yu-* “yıkamak”).

4. Sonuç

Sarı Uygurcada addan eylem yapan on yapım eki ve eylemden eylem yapan on üç yapım eki tespit edilmiştir. Tespit edilen bu ekler, Sarı Uygurcanın yakından ilgili olduğu Sibiryaya grubu Türk dilleri ile karşılaştırılmıştır. Sarı Uygurcadaki eylem yapım eklerinin Sibiryaya grubu Türk dilleri ile aynı olduğu görülmüştür. Sarı Uygurcada addan eylem yapan en işlek ekler, Sibiryaya grubu Türk dillerinde olduğu gibi *+a-/+e-* ve *+lA-/+dA-/+nA-/ +tA-* ekleridir. Eylemden eylem yapan en işlek ekler ise ettirgenlik ekleri *-t-*, *-dır-/dir-*, *-tur-/tir-* ve işteş çatı eki *-s-*'dir. Sibiryaya grubu Türk dillerinde (Sarı Uygurcada dâhil) fazla işlek olmayan ekler ise *+Al-*, *+KAr-*, *+I-*, *+Ik-* ekleridir. Sarı Uygurcaya ait addan eylem ve eylemden eylem türeten eklerin hem Güney hem de Kuzey Sibiryaya Türk dillerinde yaşadığı tespit edilmiştir. Eylemden eylem yapan eklerden *-l-* ekinin ise Sarı Uygurcaya ait karakteristik bir ek olduğu görülmektedir. Diğer Sibiryaya dillerinde ek tespit edilememiştir.

Sarı Uygurcadaki bazı eklerde işlev ayrılığını belirgin olarak görmek mümkündür. Örneğin, addan eylem türeten *+Gıra-* eki yalnızca yansıma sözcüklere gelirken addan eylem türeten *+Ar-* eki ise renk adlarına gelip renk adlarından eylem türetmektedir. Eylemden eylem türeten yapım eklerini ise beşe ayırmak mümkündür: 1. Ettirgen çatı ekleri, 2. Edilgen çatı ekleri, 3. Dönüştürücü çatı ekleri, 4. Kalıplaşmış ekler 5. İşteş çatı ekleri.

Kısaltmalar

- Alt: Altayca
ATS: bk. Naskali, E. G. vd.
ED: bk. Clauson, G.
Hak.: Hakasça
HakTS: bk. Naskali, E. G. vd.
Moğ.: Moğolca
SUyg.: Sarı Uyurca
Tuv.: Tuvaca
TuW: bk. Ölmez, M.
Yak. Yakutça
YakRS: bk. Sleptsov, P. A.

Kaynaklar

- Arikoğlu, Ekrem (2012), “Tuva Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları: 1149-1228.
- Arikoğlu, Ekrem (2012), “Hakas Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları: 1085-1148.
- Cheng, Shiliang (1997), *Tujue Bijiao Yuyanxue, (A Comparative Study of The Turkic Languages)*, Ürümçi: Şinciang Halk Yayınevi.
- Clauson, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Cunğodiki Türki Tiller (1987), Şinciang Daşü Neşriyatı: 244-285.
- Dilek, Figen Güner (2012), “Altay Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları: 1009-1084.
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag.
- Hahn, F. Reinhard (1998), “Yellow Uyghur and Salar”. *The Turkic Languages*, (Ed. Lars Johanson, Éva Á. Csató), London: Routledge: 397-402.
- Kirişçiöğlü, M. Fatih (2012), “Saha Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları: 1229-1284.
- Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lessing, Ferdinand D. (1960), *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Malov, Sergey Yefimoviç (1957), *Yazık jyoltih uygurov: Slovar' i grammatika*, Alma-Ata.
- Malov, Sergey Yefimoviç (1967), *Yazık jyoltih uygurov: Teksti i perevodi*, Moskva.

- Naskali, Emine Gürsoy ve Muvaffak Duranlı (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Naskali, Emine Gürsoy, Viktor Butanayev, Almagül İsina, Erdal Şahin, Liaisan Şahin ve Aylin Koç (2000), *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nugteren, Hans & Marti Roos (2006), “Prolegomena to the classification of Western Yugur”, *Exploring the Eastern Frontiers of Turkic*, (Ed. Marcel Erdal and Irina Nevskaya), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 99-130.
- Ölmez, Mehmet (2007), *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen, Tuvacanın Sözcükleri Eski Türkçe ve Moğolca Denklemleriyle*, Wiesbaden.
- Roos, Martina Erica (2000), *The Western Yugur (Yellow Uygur) Language, Grammar, Text, Vocabulary*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Rijks Üniversitesi, Leiden.
- Schönig, Claus (1997), “A new attempt to classify the Turkic Languages (I)”, *Turkic Languages* 1: 117–133.
- Schönig, Claus (1998), “South Siberian Turkic”, *The Turkic Languages*, (Ed. Lars Johanson, Éva Á. Csató), London: Routledge: 403-416.
- Sleptsov, P. A. (1972), *Yakutsko-russkiy slovar*, Moskva.
- Tekin, Talat (1982), “On The Structure of Altaic Echoic Verbs in {-kIrA}”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXVI (1-3): 503-513.
- Tenişev, E. Rahimoviç & B. H. Todayeva (1966), *Yazık jyoltih Uygurov*, Moskva.
- Tenişev, E. Rahimoviç (1968), *Tuvinsko-russkiy slovar*, Moskva.
- Tenişev, E. Rahimoviç (1976), *Stroy sarıg-yugurskogo yazıka*, Moskva.
- Yıldız, Hülya (2007), *Orhon Türkçesi İle Yakutçanın Sözcükleri ve Söz Yapımı Bakımından Karşılaştırılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.